

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XVIII: 2020

Grudziądz, dnia 27.05.2020 r.

Nr 20 (634)

1181. spotkanie

Marek Szajerka

Grudziądz. Od miasta – klasztoru do zamku. Pierwowzór cysterski zamków krzyżackich w Prusach z 1 poł. XIII w. (Cz. 5)

Motto:

*„Terytorium zamku obejmowało miasto Grudziądz
[Das Schloßgebiet umfasste die Stadt Graudenz]”*

Xaver Froelich, 1868 r.

III. Praca X. Froelicha, *Dzieje powiatu grudziądzkiego z 1868 r.*, jako źródło historyczne.

Prace X. Froelicha¹ są podstawą wszystkich prac historycznych dotyczących Grudziądza w czasach średniowiecza i nowożytnych. Po aparacie przypisów w artykułach zawartych w Rocznikach Grudziądzkich można zauważyć, że obok przypisów zawierających oryginalne strony z prac X. Froelicha są również streszczenia jego prac². W pracach tych zatracono różnicę między źródłami podanymi przez X. Froelicha oraz jego poglądami. Fundamentalna praca X. Froelicha, dotycząca historii powiatu grudziądzkiego nie doczekała się wydania polskiego tłumaczenia. Badacze polscy traktowali ją wybiórczo, w zależności od specjalizacji³.

¹ X. Froelich, *Geschichte*, op. cit.

² Por. S. Reszkowski, *Rozplanowanie i zabudowa Grudziądza. Przemiany przestrzenne po lokacji*. RG, T. 8, s. 34-45.

³ Zapewne np. z braku czasu mediewiści nie czytali już tak dokładnie fragmentów wykraczających poza okres średniowiecza. Natomiast tam też można znaleźć informacje istotne dla tego okresu. O takim podejściu do tej pracy świadczy też praca P. Grochowskiego, *Chrystian [...]*, op. cit., s. 18: *Znaczenie Chrystiana dla wczesnych czasów pomija pierwszą i podstawową wado dnia dzisiejszego monografia*

W 2009 r. I. Kałędkowska-Szajerka oraz M. Szajerka wykonali formę drukowaną tłumaczenia. A. Wolnikowskiego⁴. Ten wydruk z 2009 r. jest dostępny w czytelni naukowej Biblioteki Miejskiej im. W. Kulerskiego w Grudziądzu. Dzięki temu robocznemu tłumaczeniu badacz polski może szybciej poznać zawartość tego tomu. Transkrypcja tłumaczenia była też elementem kwerendy źródłowej dla potrzeb ówczesnych badań archeologicznych na Górze Zamkowej, prowadzonych przez Instytut Archeologii UMK. Tłumaczenie pozwala szybciej zauważyć różnice między źródłem historycznym a jego interpretacją, dokonaną przez X. Froelicha. Aczkolwiek trzeba zaznaczyć, że przy utracie archiwaliów podczas II wojny światowej, cała praca X. Froelicha mieści się w kategorii źródła historycznego. Badacz ten na s. 1-28 omówił ogólnie ustrój społeczny i gospodarczy ziemi chełmińskiej od XI do XVIII w. Dla obecnego studium szczegółowe charakteryzowanie tego fragmentu pracy nie posiada istotniejszego znaczenia. Są tam jednak elementy, które trzeba zasygnalizować. Poniżej, wg paginacji oryginału niemieckiego, zawarte są komentarze do dzieła X. Froelicha. Poruszają one kwestie i problemy badawcze.

Oto analiza stron dzieła X. Froelicha, [dalej: X. F.]:

s. 1. Rzekę Mokrą X. F. identyfikował jako Osę. Podobnie, jak to uczynił w 2 poł. XVI w. K. Henenberger.

s. 1-3. X. F. podał dokument darowania ziemi chełmińskiej biskupowi Chrystianowi przez ks. Konrada Mazowieckiego 5.08.1222 r. W świetle podanego przez X. F. dokumentu jest zasadnicza różnica z poglądem J. Bieniaka na temat tego dokumentu. Z dokumentu wynika, że biskup Chrystian zamek w Chełmnie już odbudował i miał go rozbudować. Natomiast J. Bieniak podał, że biskup Chrystian wyraził zgodę na odbudowę zniszczonego grodu w Chełmnie⁵. W dokumencie tym Grudziądz jest wymieniony na pierwszym miejscu, jako *quondam castra Grudenc*⁶.

---

historyczna tego miasta, autorstwa Xavera Froelicha. Jest to oczywiste przekłamanie, gdyż w części ogólnej silnie zasygnalizował związki biskupa Chrystiana z Grudziądzem.

⁴ Tłumaczenie zawiera strony 1-28, część ogólna do historii powiatu grudziądzkiego oraz hasło: *Grudziądz*, s. 84-156. We wstępie do tłumaczenia A. Wolnikowskiego napisano: Wydruk na podstawie rękopisu tłumaczenia Adama Wolnikowskiego, dokonanego przypuszczalnie w 1 połowie lat 50. XX w. Rękopis tłumaczenia odkryła J. Guniewicz w latach 90. XX w. w Archiwum Państwowym w Toruniu Oddział w Grudziądzu (obecnie nieistniejącym). Wersję drukowaną przygotowali I. Kałędkowska-Szajerka, M. Szajerka. Podany tekst posiada charakter roboczy i popularnonaukowy. Jego celem jest przybliżenie dorobku badawczego X. Froelicha szerszemu kręgowi osób zainteresowanych historią Grudziądza. Nie wszystkie przypisy zostały przez A. Wolnikowskiego przetłumaczone. Numeracja stron odpowiada stronom oryginału niemieckiego. W nawiasach kwadratowych podano alternatywy nazw oraz wersji tłumaczeń.

⁵ J. Bieniak, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*. RG, T. 5-6: 1970, s. 17-18.

⁶ Słowo *quondam* niekoniecznie musi odnosić się do interpretacji zniszczone. Wynika ono też ze składni budowy zdania w języku łacińskim, gdzie orzeczenie jest na końcu. W tym kontekście oznacza to grody wcześniej nadane. Ten mój pogląd przytoczył J. Krzyś, *Militarna przeszłość Grudziądza*, przyp. 16, s. 29. Pogląd ten został przedstawiony w artykule M Szajerka, *Pamięć i tradycja o biskupie chrystianie w Grudziądzu*. Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne. Grudziądz

s. 5-6. Cytat z pracy X. F.:

„Gdy Pomezania stała się prowincją zakonną i własnego biskupa otrzymała, doszło na skutek pretensji, jakie podnieśli biskupi chełmiński i pomezkański do Zakonu wznieśli, w r. 1243 do porozumienia, przy czym ci pierwsi otrzymali trzecią część ziemi, które podlegały ich władaniu. Biskup chełmiński i jego kapituła otrzymali 600 włók w różnych częściach, biskup pomezkański otrzymał trzecią część obszaru, w którym Christburg położony był. Okazało się, że ostatnio wymienione posiadłości narażone były na zaczepki pogańskie, przeto wybrał biskup pomezkański Ernest w r. 1255 w to miejsce ochronioną część ziemi, w którym zamek i miasto Kwidzyn już powstały, ostatnie również zostały zniszczone i zadowolił się tą częścią, która wówczas należała do szlachetnego Bernharda von Camnitz.”

Z punktu widzenia badań archeologicznych zamku grudziądzkiego jest to bardzo istotny fragment. W Grudziądzu dokonano zamiany ziem między biskupem pomezkańskim Ernestem a Zakonem. W historiografii powojennej już tak tego nie akcentowano, ale historiografia przedwojenna nie miała z tym wątpliwości. Grudziądz został przekazany Krzyżakom 22.12.1255 r. przez biskupa pomezkańskiego Ernesta w drodze wymiany za Grudziądz⁷. Wg X. F. jeszcze w 1554 r. część starostwa grudziądzkiego, w tym Białochowo należały do biskupstwa pomezkańskiego.

s. 7-28. Strony te zawierają szkic ustroju gospodarczego i politycznego Prus od XIII do 1 poł. XIX w. Tak, jak w dalszej części swojej pracy X. Froelich przytoczył dokumenty źródłowe. Dla badań nad historią zamku grudziądzkiego i miasta bardzo ważnym szczegółem jest przebywanie jednocześnie w Grudziądzu w 1278 r.⁸ rycerza Polaka Piotra z Grudziądza oraz komtura grudziądzkiego Bertolda. Z czasów nowożytnych na uwagę zasługuje Pruska Krajowa Konstytucja z 12.09.1538 r. Na mocy tej konstytucji, punkt 8, Sejmik Generalny Prus Królewskich zbierał się dwa razy, wiosną na św. Stanisława a jesienią na św. Marcina w Grudziądzu⁹. Ponadto na mocy przywileju króla Zygmunta III Wazy z 12.04.1593 r. Grudziądz był

1998, s.78. Również zapożyczył P. Grochowski. Zob. P. Grochowski *Chrystian* [...], op. cit., s. 119.

⁷ Z tym fragmentem wiąże się też kwestia identyfikacji siedziby biskupa Chrystiana. Na ten temat szerzej wypowiedziała się K. Białoskórska. Zob. Białoskórska K., *Święty Chrystian primus episcopus Prussiae i jego misyjne biskupstwo. Kilka uwag o perspektywach i potrzebie dalszych badań*. Redaktor K. Zielińska – Melkowska, Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne z II Sympozjum, Grudziądz 2002, s. 19-35. Problem analizował też M. Szajerka. Zob. M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w.*, op. cit., s. 13-22. W nadaniach dla biskupa Chrystiana z lat 1222-1223 Grudziądz wymieniany jest na pierwszym miejscu. Później, aż do wydania przywileju lokacyjnego w 1291 r. źródła zasadniczo milczą o mieście Grudziądz. Są tylko informacje o osobach z Grudziądza: rycerzu Piotrze z Grudziądza (1278 r.), komturze Bertoldzie (1278 r.), mincerzu Hermanie z Grudziądza (l. 1275-1293). W źródłach krzyżackich z 1274 r. Grudziądz został odnotowany jako Cruceburch. Zob. Rospond St., *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*. Wrocław – Warszawa-Kraków – Gdańsk – Łódź 1984. Hasło: *Grudziądz*, s. 108.

⁸ X. Froelich, op. cit., s. 10. Na liście świadków umowy między Zakonem a rycerstwem polskim z 17.11.1278 r., jako świadkowie występują brat zakonny Bertold z Grudziądza oraz jeden z najdostojniejszych z Polaków Petrus z Grudziądza.

⁹ Tamże, s. 15.

plenipotentem miast małych województwa chełmińskiego¹⁰. Zapewne organizacja sejmików generalnych była jednym z głównych źródeł dochodów mieszczan przez stulecia, co rzutowało na charakter miasta. Głównym źródłem dochodów było rolnictwo, przetwórstwo i hodowla.

s. 84-156. Na tych stronach X. F. opracował hasło Grudziądz.

s. 84-85. X. F. starał się wyjaśnić etymologię nazwy Grudziądz. Jednoznacznej odpowiedzi nie dał. Przychylił się natomiast do jej polskiego pochodzenia¹¹.

s. 86-93. Na stronach tych X. F. opublikował teksty wersji przywilejów lokacyjnych Grudziądza: kopii z XV w. oryginału z 1291 r., wydanego przez komtura krajowego pruskiego Meinharda z Kwerfurtu; odnowionego przywileju z 1404 r., wystawionego przez wielkiego mistrza Konrada v. Jungingena; odnowionego przywileju z 1526 r., wystawionego przez króla Zygmunta Starego.

Przywilej lokacyjny z 1291 r. od strony edytorskiej omówiła K. Zielińska-Melkowska¹². Stylistycznie podobny do tekstu oryginalnego jest odnowiony przywilej z 1404. Najmniej zanany jest tekst odnowionego przywileju z 1526 r. Wynikało to zapewne z faktu, że jako dokument z czasów nowożytnych nie wchodził w sferę zainteresowania mediewistów. Treść tych dokumentów się nie wyklucza a uzupełnia. Można wytypować główne cechy:

- Pomiar miasta zaczynał się od strony południowej, czyli od strony Al. 23 Stycznia, w okolicy dawnej bramy fabrycznej HV. Mierniczy szedł następnie w kierunku wschodnim do Rowu Hermana. Nazwa Bramy Łasińskiej wystąpiła dopiero w dokumencie z 1404 r. i powielona w dokumencie z 1526 r. Lokalizacja tej bramy nie odpowiada lokalizacji Bramy Łasińskiej, zwanej też Kwidzyńską po stronie północnej. Mamy tu wyraźnie do czynienia z przeniesieniem nazw. Średniowieczni geodeci szli wzdłuż rowu do Jeziora Tuszewskiego a ta droga jest po stronie południowej a nie północnej. Najbardziej precyzyjny jest opis miasta w dokumencie z 1526 r.:

„[...] *W dawniejszej mowie naszych poprzedników ustalono najpierw granice miasta i my ten przywilej rozpoczynamy równomiernie z granicami miasta.*

---

¹⁰ Tamże, s. 17.

¹¹ Zob. M. Szajerka, *Przegląd dyskusji nad pochodzeniem nazwy Grudziądz*. Grudziądz miastem Chrystiana, K. Zielińska-Melkowska [red.], Materiały posesyjne z II Symposium „Grudziądz miastem Chrystiana” 4.12.1998 r., Grudziądz 2002, s. 81-86. Wg tego artykułu nazwa Grudziądz może wywodzić się od słowa gruda, ale w znaczeniu cegła, tego słowa w XIII w. nie było. Dla budowli murowanych, jeszcze w XVII w. używano określenia „z gruntu murowane”; M. Szajerka, *Przyyczynek do etymologii nazwy miasta Grudziądz*, BKMDG, Rok XVI: 2018, nt 19 (557) z dn. 16.05.2018 r., ss. 20. Jest to poszerzona wersja artykułu z 2002 r.

¹² K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądza w roku 1291. Studium historyczno – archiwalne*. Toruń 1991, ss. 101. Dalej: K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądza*.

Jak należy wnioskować, to rzeka Ossa przepływa bramą, która zwie się Bramą Łasińską i przekracza most, tak, że granice miasta po prawej stronie wzdłuż wału i rowu aż do młyńskiego spływu i stąd w górę do murowanego słupa obok nowego młyna (obecnie Górny Młyn) i stąd ukośnie aż do drugiego murowanego słupa, który znajduje się w pobliżu ogrodzenia, względnie wejścia do ogrodu, następnie w prostej linii do Czarnego Rowu, do Jeziora Tuszeńskiego, od tego końca rowu dalej naprzód aż do słupa, który określa granice pomiędzy Pokrzywnem a Grudziądzem. Od tego słupa aż do nowego rowu granicznego, w górę wzdłuż mostu, przez który prowadzi droga polna do Pokrzywna, następnie dalej przez rów graniczny ponad tamą, z którym rzeczka jest włączona, która z Pokrzywnem. W ślad za tą rzeczka aż do dębowej kostki lub kikuta, który z tej strony lasu Kyckholz stoi, następnie w kierunku zasypanego ziemią dębu, który obok lasu Kyckholz stoi i dalej od pagórka do pagórka, jak to w lesie lub w puszczy usypane są, aż do tzw. Ścieżki Złodzijskiej, która prowadzi drogą pieszą do Wisły, wzdłuż tej i Wisły aż do zamku, gdzie kończy się miejskie terytorium. [...]"

Aż do XX w. młyny Dolny i Górny działały na Trynce. Nie może być więc pomyłki co do kierunku wytyczenia granic miasta. X. Froelich tak bardzo zasugerował się murami obronnymi, iż wbrew przytoczonym przez siebie dokumentom uznał, że przywilej lokacyjny dotyczy głównie obszaru w obrębie murów. Nie dopuścił poglądu, że dotyczyć on może obszaru w obrębie Rowu Hermana. Tym zagadnieniem zająłem się m.in. w 2007 r.¹³ W opracowaniach nie akcentuje się zbyt mocno faktu posiadania wspólnej granicy miejskiej z Chełmnem. Sprzeczną z tezą o wymierzeniu miasta od strony północnej jest zapis w dokumentach lokacyjnych o wolnym rybołówstwie na Wiśle od ujścia obecnego Kanału Trynka, czyli dawnej Osy, do Jeziora Rządź. Aż do XVIII w. mieszczanie grudziądzcy nie mieli prawa swobodnego połowu przed spichrzami nadwiślańskimi. Jest to odcinek około 400 m. Przywileje lokacyjne milczą o uposażeniu kościoła parafialnego¹⁴. Dokument

---

¹³ M. Szajerka, *Wpływ badań nad kościołem pw. Św. Mikołaja w Grudziądzu na poznanie genezy i ustroju miasta*. RG, T. 16: 2005, s. 301-307.

¹⁴ Istnieją przesłanki, by rozwinąć wątek badawczy o wyodrębnieniu Grudziądza z obszaru miejskiego Chełmna z parafialnym kościołem św. Jerzego na Rybakach. W historiografii Chełmna zaginął w średniowieczu kościół św. Jerzego. Z niewiadomych powodów parafia w Chełmnie traci połowę uposażenia z 1233 r. na ustalone w odnowionym przywileju lokacyjnym z 1251 r. Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*. Toruń 1986, s. 41, punkt 7 przywileju. W 1925 r. ks. W. Łęga w Miesięczniku Krajoznawczym „Ziemia” napisał: *Za pierwszych Piastów powstała też zapewne pierwsza parafia. Szukać jej trzeba wraz z osadą przy ul. Rybackiej w dzielnicy zwanej Rybaki, gdzie istniał niegdyś kościół św. Jerzego*". Zob. R. B. Kucharczyk, *Grudziądz i okolice na starej karcie pocztowej*. Grudziądz 2006, s. 10. W 2010 r. ukazał się BKMDG nr 38 (267), zawierający mój artykuł, *770 rocznica lokacji Grudziądza wg lustracji województwa chełmińskiego z 1664 r.* Artykuł zawiera informacje, że krótko przed wybuchem II wojny światowej Józef Paczkowski przygotował do wydania drukiem źródło historyczne „*Opis królewzczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*". Lustracja została opublikowana w periodyku Toruńskiego Towarzystwa Naukowego Fontes, z. 32. Publikacja ukazała się po śmierci autora w 1938 r. Wstęp oraz indeks sporządził ks. Alfons Mańkowski. Józef Paczkowski zmarł w 1933 r. Był on dyrektorem generalnym archiwów państwowych oraz profesorem Uniwersytetu Poznańskiego. W latach 1896-1899 dokonał wielu odpisów lustracji Prus Królewskich. Wg ks. A. Mańkowskiego nie wiadomo czy lustracja z 1664 r. jest oryginałem, ponieważ na końcu lustracji brakuje podpisów.

z 1524 r. zawiera też informację o ogrodzonych, murowanych słupach granicznych. Zapewne dotyczy to wież granicznych, w tym w miejscowości Słup nad Osą.

s. 92. Wg X. F. granice nadane Grudziądzowi były bardzo szczupłe. Przedmieścia Kwidzyńskie i Fryta zostały przyłączone do Grudziądza w 1783 r., prawie 500 lat po wystawieniu dokumentu lokacyjnego. W latach 1320 i 1328 dokonano niewielkiego powiększenia obszaru miejskiego w części północnej.

s. 93-94. X. F. podał treść dokumentu z 1313 r. dotyczącego ratusza, łaźni oraz kramów z mięsem¹⁵. Dokument ten nie podaje dokładnej lokalizacji domu kupieckiego.

s. 94. Na tej stronie znajduje się przypis oznaczony jedną gwiazdką, który bez wątpienia zaważył na całej historiografii Grudziądza¹⁶. Badacze po X. F., jego przy-

---

Możliwe, że dokument źródłowy, opracowany edycyjnie przez J. Paczkowskiego i ks. A. Mańkowskiego już nie istnieje, został zniszczony w czasie II wojny światowej. Tym bardziej wskazane jest przeanalizowanie fragmentu dotyczącego istnienia w 1664 roku oryginału dokumentu lokacyjnego Grudziądza z 1240 r. Historycy, w tym szczególnie K. Zielińska-Melkowska, podejrzewali, że był zapewne dokument lokacyjny wcześniejszy od dokumentu z 1291 r. Wynikało to z treści tego dokumentu. Jego treść nie zawiera podstawowych informacji, obowiązkowych dla pierwszego dokumentu lokacyjnego. Nie ma w nim informacji o uposażeniu kościoła parafialnego, nie ma wskazanego zasadzcy, czyli osoby podejmującej się sprowadzenia osadników i w nagrodę za to otrzymującej np. dziedzicznie funkcję sołtysa lub wójta, jak to miało miejsce np. w przypadku lokowanego w 1298 r. Łasina. Informacja o przywileju z 1240 r. w lustracji z 1664 r.

Miasto Grudziądz

Placi zamkowi ze wszystkich swych osiadłości i za wszelkie powinności, jak to od uprzywilejowanych ogrodów, gruntów miejskich i od ław rzeźniczych, według starodawnych praw, zwyczajów i lustracji anni 1623 czynszu na s. Marcín coniunctim in una summa computando fl. 36 gr. 20

Z osobna rzeźnicy według swych praw annorum 1529 et 1636 et decreti regii anni 1638 dziesięć kamieni loju tłuczonego à fl.6, facit fl. 60 (BL 96^a). 2. Toż miasto ma prawo na karczmy dwie, jak to w Nowej Wsi i Rudzie, ażeby w tych wsiach i karczmach ani zamek, ani innszej kondycji będący possessor piva i innszych liquorów na szynk nie dawał. Verifikowało to prawami krzyżackimi ab annis 1240 et 1404, item confirmatione divae memoriae Sigismundi a. 1526 et decreto d. Sigismundi Augusti inter civitatem et generosum Petrum Woianowski capneum Graudentinenensem anno 1559 lato, tum denique commissione regia anni 1645 et Mtis Vladislai IV eiusdem anni finali decreto, którym samemu propinatio przysądzona.

¹⁵ W *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego* T. 2: 1881, s. 863, ks. J. Fankidejski tak zinterpretował ten dokument: R. 1313 mistrz w. krzyżacki Karol z Trenwiru nadal przywilej, według którego tzw. Kaufsz al. Dom kupiecki zniesiony został, a mieszkańcy otrzymali za to prawo każdego czasu prowadzić handel suknem, szalami itd.; także i inni mogli sprzedawać na jarmarkach za opłatą. Z tzw. Badestube i z jatek rzeźniczych pół dochodów brało miasto, pół zakon; budy kramne, jatki sukienników, szenców całkowicie należały do miasta.

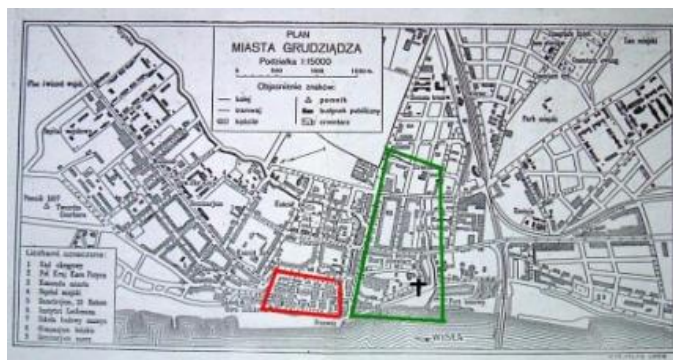
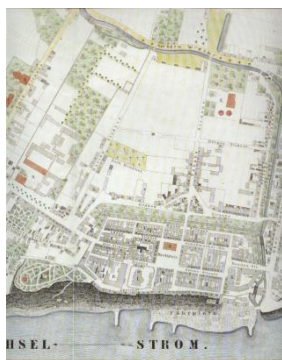
W *Słowniku historyczno-geograficznym ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, pod red. M. Biskupa. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971, s. 9 jest następujący opis tego dokumentu: 1313 zniesienie domu kupieckiego, z którego czynsz w 1/2 pobierał Zak. A w 1/2 m. (PrU 2/1, nr104; Fr. 1, 92-3); 1313 czynsz z łaźni dzielony równo między Zak. i miasto; wspólne też koszty remontu; z ław rzeźniczych Zak. pobiera 1 kamień loju, a dochód ze sprzedaży sukna, z ław szewskich i kramów jest przeznaczony dla m. (PrU 2/1, nr 104).

¹⁶ X. Froelich, *Geschichte*, op. cit., s. 94.

puszczenie potraktowali prawie jak fakt historyczny i z tym nie polemizowali. Oto treść tego przypisu wg tłum. A. Wolnikowskiego:

*) Gdy Grudziądz otrzymał prawa miejskie, brano bez wątpienia pod uwagę, że ta miejscowość, przez korzystne położenie nad Wisłą zajmie się handlem. Dlatego jest Grudziądz mniej dotowany (dotacją) ziemską posiadłością niż Łasin i Radzyn i dlatego też tu wymieniony dom towarowy, Dwór Artusa (Artushof) pobudowano, który w międzyczasie się nie opłacał, bo położenie między Toruniem i Gdańskiem nie zezwoliło na samodzielny handel. Przywilej Bessarta von Trier stawia inny dokument nadania, który niestety zaginął.

Gdy X. F. pisał swoja pracę, Grudziądz posiadał prawie kompletne mury obronne. Wydawało się zapewne sprawą oczywistą, że muszą to być wyłącznie mury miejskie, (ryc. 15). Dlatego też X. F. zbagatelizował obszar, jaki opływa Rów Hermana, aczkolwiek podał dokumenty świadczące, że na tym obszarze było centrum gospodarcze Grudziądza¹⁷. Widać to na przykładzie planu katastralnego Grudziądza z 1872 r., (ryc.16). Mógł jeszcze pamiętać wygląd trzech bram Grudziądza, rozebranych w XIX w.: Kwidzińskiej [Łasińskiej], Bocznej i Toruńskiej.

Ryc. 15. Plan katastralny z 1872 r., z czasów X. F. Kadr obejmujący Stare Miasto i bieg Kanatu Trynka. Pełen plan w *Atlasie Historycznym Miast Polskich*.

Ryc. 16. Plan z lat 30. XX w. Na planie zaznaczono czerwoną obwódką obszar Starego Miasta w obrębie murów oraz zieloną obszar otoczony przez Rów Hermana i Kanat Trynka, czyli dawną Osę. Czarnym krzyżykiem zaznaczono przybliżoną lokalizację kościoła św. Jerzego, uznanego przez ks. dr. W. Łęge za pierwszy kościół parafialny dla Grudziądza. Obszar, na którym znajdował się kościół św. Jerzego, był bezsprzecznie na terenie ziemi chełmińskiej, czyli Mazowsza od czasu pierwszych Piastów.

s. 95. Dokument o miejskich spichrzach z 1365 r.¹⁸ Z dokumentu wynika, że przed 1346 r. spichrze nad Wisłą należały do komturstwa grudziądzkiego i w latach 1346-1351 za sprawą komtura Heinricha von Boventin przeszły na wieczną własność miasta. W dokumencie wprowadzono określenie miasta spichrzowego (di schpei-

¹⁷ Ta kwestia będzie rozwinięta w dalszej części tej obecnej książki.

¹⁸ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, s. 43, w oparciu o informację z pracy X. Froelicha ujmuje się ten dokument lakonicznie: 1365 istnieją spichrze nad Wisłą (Fr. 1., 94).

cherstat). W zbliżonym czasie nastąpiło połączenie kościołów Św. Ducha i św. Jerzego. Wpisuje się to w celowe przekazanie miastu części kwartału południowo – zachodniego. Ta kwerenda źródłowa dokładnie wpisuje się w wynik badań archeologicznych z 2000 r.¹⁹ Dokument ten wzmacnia poprawność odczytu przywileju lokacyjnego z 1291 r. w kwestii granic zamku. Jego granic nie można zawęzić tylko do obecnych granic, określanych przez ulice Ratuszową, Tkacką, Podgórną. W skład pojęcia zamku wchodzi też jego przedzamcze, nawet oddzielone od niego inną własnością²⁰.

s. 96. Ugoda graniczna miasta Grudziądza z komturem Pokrzywna z 1366 r. Na uwagę w tym dokumencie zasługuje fakt, że stroną rozstrzygająca spór między Grudziądem a Pokrzywnem był komtur Grudziądza Gebhart von Ampleben. Wcześniej historycy nie akcentowali sprzeczności w interpretacji tego dokumentu. Komtur Grudziądza przy aktualnej interpretacji przywileju lokacyjnego miasta w tym sporze powinien być stroną a nie rozjemcą. Na s. 106 swojej pracy X. Froelich podał, że jeszcze w XVII w. miasto Grudziądz było traktowane jako terytorium zamku grudziądzkiego²¹. Również ks. J. Fankidejski w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego* podał za X. Froelichem, że do komturii grudziądzkiej oprócz miasta Grudziądza należało 7 folwarków²².

s. 96-97. Dokument z 1380 r. wielkiego mistrza von Kniprode, zezwalający na budowę piwnic przez rajców na terenie Grudziądza. Ten dokument posiada istotne znaczenie w badaniach archeologicznych. Wyznacza bowiem granicę czasową przy określaniu wieku kamienic z piwnicami a także wyjaśnia dlaczego na terenie Grudziądza w obrębie murów takie kamienice trudno znaleźć. Archeologicznie dowiedziono, że poziom średniowiecza zalega nawet na głębokości 3 m. Stąd też obecne piwnice były w średniowieczu na poziomie parteru. Treść tego dokumentu można rozpatrywać pod kątem militarnym. Jeśli, jak wskazują źródła, miasto było trakto-

---

¹⁹ M. Kurzyńska, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Grudziądzu w 2000 r. w kwartale pomiędzy ulicą Spichrzową/Pańską/Wodną/Poprzeczną*. RG, T. 15: 2003, s. 195-220. W podsumowaniu artykułu M. Kurzyńska napisała: *Mamy więc prawo sądzić, iż procesy zasiedlenia na terenie Starego Miasta w Grudziądzu nie przebiegały jednakowo. Teren północno – zachodni miasta (rejon ul. Starorynkowej /Długiej /Murowej) mógł zostać zasiedlony wcześniej, natomiast ślady osadnictwa w kwartale pomiędzy ul. Spichrzową/Pańską/Wodną/Poprzeczną wskazują, iż obszar ten stał się miejscem zasiedlenia raczej w drugiej połowie XIV stulecia*, (tamże, s. 220).

²⁰ Na temat granic miasta w przywileju lokacyjnym X. Froelich w 1895 r. napisał: *Wśród tych granic figuruje Wisła począwszy od przecinległej strony Kępy Strzemięcińskiej „nedirverts bis ken dem Humse”, gdzie kończą się miejskie posiadłości. Dom (Humse), o którym mowa jest zamkiem grudziądzkim z jego przynależnościami. Słowo to zostało zapisane w oryginalnym dokumencie większymi literami, niż pozostały tekst. Budowla i jej wnętrze wywołała widocznie respekt u księdza – brata, kapłana Hermana, z którego ręki wyszedł ten przywilej*. Zob. X. Froelich, *Góra Zamkowa*, op. cit., s. 13. W dalszej części tej książki poruszona zostanie kwestia istnienia w świetle źródeł jeszcze innego zamku, dlatego ten wątek zostanie rozwinięty.

²¹ X. Froelich, op. cit., *Historia powiatu*, op. cit., s. 106.

²² *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, s. 864.

wane jako zamek, wszelkie piwnice zagrażały jego obronności z punktu widzenia interesów Zakonu.

s. 97. Zezwolenie komtura Pokrzywna z 1386 r. na przeprowadzenie rowu doprowadzającego wodę pitną z Węgrowa do Grudziądza wskazuje na istnienie więcej, aniżeli jednego organizmu miejskiego na tym terenie, co jest uchwytne w innych źródłach pisanych i było już sygnalizowane w tym studium. W przypisie oznaczonym jedną gwiazdką X. Froelich napisał, że woda w Rowie Młyńskim ubywała i wymagała nowego dopływu, możliwe, że do picia się nie nadawała. Problem badawczy polega na tym, że rów pod miasto doprowadzono, ale do samego miasta nie doprowadzono. Podobnie jak wcześniejszy rów, doprowadzający wodę z nieistniejącego już Jeziora Tuszewskiego. Te dwa rowy stykają się razem przy ul. Rapackiego i dalej idą w kierunku południowym a nie w kierunku zachodnim do murów miejskich. Pokazują to zdjęcia współczesne, (ryc. 17-19).

Ryc. 17. Rów Hermana $\approx$ 1386 r., widok w kierunku wschodnim. Fot. . M. Szajerka.

Ryc. 18. Rów $\approx$ dawnego Jeziora Tuszewskiego. Fot.. M. Szajerka.

Ryc. 19. Zetknięcie się rowów $\approx$ XIII-XIV w. Fot. M. Szajerka.

Bieg rowów pokazano czerwonymi strzałkami. Natomiast strzałka niebieska, przekreślona, pokazuje jak powinien biec Rów Hermana, by doprowadzić wodę do miasta w obrębie murów, (rys. 19).

Ta sytuacja jest bardzo czytelna na planach miasta XVIII-XXI w., (ryc. 20-21)²³.

Ryc. 20. Plan miasta $\approx$ 2 poł. XVIII w. Kadr

Ryc. 21. Plan miasta $\approx$ 1941 r. Kadr.

²³ Cały plan z XVIII w., zob. AHMP.G. Plan z 1941 r. ze zbiorów prywatnych.

Dalszy bieg Rowu Hermana w kierunku południowym i zachodnim aż do ujścia w Wiśle, (ryc. 22-24).

Ryc. 22. Odcinek od ul. Rapackiego do Centrum Kultury Teatr. Fot. M. Szajerka

Ryc. 23. Odcinek od ul. Toruńskiej do ul. Portowej. Ujście do basenu portowego.
Fot. M. Szajerka.

Ryc. 24. Ryc. 23. Odcinek od ul. Toruńskiej do ul. Portowej Fot. M. Szajerka. 2009 r.

Wspólny opis do rys. 22-24. Od lewej u góry odcinek przy ul. Rapackiego w kierunku południowym, po prawej odcinek przy ul. Toruńskiej, w kierunku zachodnim, na dole ujście Rowu Hermana do Wisły. Widoczny most jest przypuszczalnie na miejscu średniowiecznego Krowiego Mostu. W historiografii XX w. nie rozpatrywano tego rowu pod kątem fosy miejskiej. Warto również zaznaczyć, że nie jest znany żaden dokument zezwalający na budowę murów miejskich. Dokument lokacyjny informuje o zastanych wałach, fosach, bramie istniejącego miasta.

Notatki

Notatki

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisch, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.